

XV. Az Anjouk kora: I. Károly (1301–1342)

Az Árpád-ház kihalásától Mohácsig terjedő több mint két évszázad régebbi történetírásunkban a „vegyes házakbeli”, azaz különböző dinasztiákból – Anjou, Luxemburg, Habsburg, Hunyadi, Jagelló – származó királyok koraként szerepelt, később a „virágzó feudalizmus” időszakaként emlegették. A korszakra négy jelentékeny uralkodói egyéniség nyomja rá a bélyegét, akiket a mai történetírás a maguk nemében egyformán nagyra értékelt. Hajdan különösen Nagy Lajos, a második Anjou-király és Hunyadi Mátyás uralkodásához társult a fénykor képzete, mert őket az újkorban kialakult és erősen elfogult történetírói hagyomány „nemzeti” királyoknak tekintette. Jóval kevesebbre tartották a két „idegent”, a dinasztiaalapító I. Károlyt (Károly Róbertet) és Luxemburgi Zsigmondot, az ő jelentőségüket csak a 20. századi történetírás fedezte fel. Ma már világos, hogy a magyar királyságot Károly teremtette újjá, és Nagy Lajos tekintélye azokon az alapokon nyugodott, amelyeket apja rakott le fáradságos munkával.

Az „*interregnum*” és a tartományurasságok

III. András halálával – hogy a kortárs krónikást idézzük – letört „az utolsó aranyágcseka” Szent István nemzetségfájának hatalmas törzséről, és a királyság jövője egyszeriben bizonytalanná vált. A következő éveket gyakran szokták az *interregnum* szóval jelölni, ami „királyközi” állapotot, király nélküli időszakot jelent. A név nem igazán találó, mert az országnak volt királya, több is, mint kellett volna, s voltak még emellett „kiskirályok” is, akiket ma tartományuraknak szokás nevezni.

Mint láttuk, az utolsó Árpádok idején a bárók hatalma rendkívüli mértékben megnőtt. Mire III. András meghalt, a központi hatalom

egyre inkább az ország középső vidékeire korlátozódott, a „végeken” pedig egy-egy báró lett a tényleges úr. András életében ez a folyamat némileg rejtve maradt, mert a leendő oligarchák egy része még elismerte a fennhatóságát, de a következő évtizedben akadálytalanul bontakozhatott ki. Néhány évre felért a lehetőség, hogy az egységes magyar királyság életképtelen kisállamok halmazára bomlik fel.

A tartományurak legismertebbje Csák Máté, aki az északnyugati megyékben uralkodott nádori címmel, és tartományát, amely a mai Nyugat-Szlovákiát foglalta magába és a morva határtól a Dunáig terjedt, a Vág menti Trencsén várából kormányozta. A Vág mellékét még századok múlva is Mátyusföldének nevezték róla. (Mátyus a Máté név középkori alakja volt.) Ákos István nádor Diósgyőrnek és Borsodnak volt az ura. Az északkeleti megyékben, a lengyel határtól a Tiszáig Aba Amadé nádor kormányzott. Székelyt a Hernád mellett, Göncön tartotta, és a közelben egy hozzáférhetetlen sasfészek volt a vára, amelynek maradványait a helybeliek ma is Amadévárnak nevezik. Túl a Tiszán, Ugocsától Békésig egy negyedik nádor, Borsa (vagy Barsa) Kopasz tartománya következett, amely felett testvérével, Bekével megosztva parancsolt a Berettyó melletti Adorján várából. Erdély az 1290-es évek végétől Kán László vajda uralma alatt állt, akit a hajdani Gyulák leszármazottjának tartottak. Az ő székhelyének a Maros menti Déva várát lehet tekinteni, ahol a legtöbbet tartózkodott. A déli országrészben, az Al-Duna és a Száva mentén a Csák nemzetség egy másik tagiáé, az agg Ugrin tárnokmesteré volt a hatalom, aki hivatali pályafutását még IV. Béla alatt kezdte. Központja a Duna mellett, Újlakon (a mai Ilokon) volt. A Dunántúl legnagyobb része a Héder nembeli Kőszegiek, az „öreg” Henrik nádor fia uralma alatt állt, Iván (János) nádor Sárvárról a nyugati határszél megyéit kormányozta, öccse, az ifjabb Henrik szlavón bán pedig a Drávántúlt, valamint Somogy, Tolna, Baranya és Bodrog megyéket. Szlavónia déli felét Zágrábbal együtt a horvát Babonics testvérek ellenőrizték, akik szintén bannak címezték magukat, ugyanígy Subics Pál is, aki Horvátország és a dalmáciai városok ura volt.

A politikai széttagoaltság ellenére egy pillanatig sem volt kétséges, hogy a királyság intézményét fenn kell tartani. Az ősi dinasztia kihalása azonban szokatlan dilemma elé állította a döntésben illetékes egyházi és világi nagykokat: örökíődik-e ilyenkor a trón, vagy választás útján tölthető be? Ez a kérdés ekkor merült fel először, és a továbbiakban

az 1687. évi országgyűlésig a politika gyakori problémája marad. Ekkor fogalmazódott meg egy új elv, amely a jövőben szintén nagy szerepet játszik majd: csak az a királykoronázás érvényes, amelyet a Szent Koronával végeznek el a hagyományos helyen, a székesfehérvári bazilikában. Ez az a pillanat, amikor a korona politikai töltésű relikviává vált, és nincs messze az az idő sem, amikor szinte vallásos tisztelet övezi majd, és a „szentkorona-tan” misztikus állameszméje kötődik hozzá.

Örökösödés címén az első számú jeilölt a nápolyi Anjou-király, II. Károly (1285–1309) 13 éves unokája, Károly Róbert volt, aki maga a Károly nevet használta és alább is így fogjuk nevezni. Mivel apja halála óta igényt formált a koronára, András halálakor zsenge kora ellenére már tapasztalt trónkövetelőnek számított. A horvát főurakon kívül, akiknél vendégeskedett, kevés híve volt, de mögötte állt teljes tekintélyével a nápolyi királyság hűbérura, VIII. Bonifác pápa, aki az Anjouk magyar trónöröklésétől okkal remélhette saját befolyásának növekedését. Mialatt az országnagyok még haboztak, Károlyt 1301 tavaszán egy kis csapat meglepetésszerűen Esztergomba kísérte, és ott a pápa feltétlen híve, Bicskei Gergely érsek egy alkalmi koronával gyorsan megkoronázta. Ezóta az ország törvényes urának tekintette magát, és uralkodásának idejét mindenkor ettől az időponttól számította.

A nagyok zöme nem fogadta el a trónöröklés elvét és Károlyt sem tekintette legitim királynak, arra hivatkozva, hogy trónra jutása nem „szabályszerűen” történt. Vele szemben Ottokár unokáját, II. Vencel (1278–1305) cseh király azonos nevű fiát és örökösét hívták meg a trónra, és 1301. augusztus 27-én megkoronázták. Személye mellett több érv szólt. Dédanyja IV. Béla leánya volt, tehát az ő ereiben is csordogált kevéske Árpád-házi vér, emellett jegyben járt III. András leányával, Erzsébettel (még ha utóbb nem is vette el). A legfőbb előnye mégis az lehetett, hogy ő is csak 12 éves volt, tehát a hatalmat egyelőre nem kellett féltetni tőle. Vencel Budán rendezte be székhelyét, de uralkodása csak névleges maradt és hívei jutalmazására szorítkozott. „A bárók egyetlen várat, semmiféle hatalmat vagy tisztséget, semmiféle királyi jogkört nem adtak át neki” – olvassuk a krónikában. Jövője ilyen viszonyok között oly kevésbé volt biztató, hogy apja 1304-ben érte jött és a Szent Koronával együtt hazavitte. A fiú egy év múlva III. Vencel néven elfoglalta a cseh trónt, s ekkor formálisan is lemondott magyar-

országi igényéről rokona és szövetségese, Ottó bajor herceg – a Wittelsbach-család tagja – javára, kiszolgáltatta neki a koronázási jelvényeket. 1306-ban meggyilkolták, és vele kihalt az államalapítás óta uralkodó Přemysl-dinasztia.

Ottónak szintén volt vérségi joga a koronához, mivel IV. Béla unokája volt, csak éppen magyarországi hívei nem voltak. Miután mégis szerencsét próbált, 1305. december 6-án Fehérvárott két püspök megkoronázta, de a nagyok közömbösen vagy ellenségesen fogadták, úgyhogy a helyzete kezdettől elég reménytelen volt. Tanáctalannul bolyongott ide-oda az országban, míg nem Kán László, akivel rokoni kapcsolatot akart létesíteni, 1307 nyarán Erdélyben letartóztatta, elvett te tőle a koronát, aztán futni hagyta. Ottónak valahogyan sikerült hazajutnia Bajorországba, és ott viselte a magyar királyi címet haláláig, 1312-ig.

Károly tehát egyedül maradt a porondon. Kezdettől fogva az ő esélyei voltak a legbiztatóbbak, mert Bonifác legátusa, Miklós ostiai püspök még 1301 őszén elérte, hogy a püspöki kar túlnyomó része átértékelte hozzá. Hívei száma ezután folyvást gyarapodott, és 1304-ben már elég erős volt ahhoz is, hogy rokonával, Habsburg Albert német királlyal együtt hadat vezessen Csehország szívébe. Csupán saját országra szívéhez nem fért egyelőre hozzá. Buda polgárai kezdettől oly elszántan ragaszkodtak Vencselhez, hogy a legátus kénytelen volt egyházi átok alá vetni őket. Ennek sem volt foganatja, mert egyes „álpapok” továbbra is kiszolgáltatták a szentségeket, sőt „a rosszat még sokkal rosszabbal tetézve” arra merészkedtek, hogy a pápát a magyar főpappal együtt kiközösítsék az egyházból. Ellenállásukat csak 1307-ben sikerült árulás folytán megtörni. Károly hívei rajtaütöttek a városon, s bár Petermann bíró, a mozgalom vezére „meztelenül futva” el tudott menekülni, két tanácstagot halálra kínoztak és a lázadó papok börtönben szenvedtek el. A győzelmet október 10-én országgyűlés követte a Pest melletti rákosi mezőn, ahol Aba Amadé, Borsa Kopasz, Csák Ugrin és más urak ünnepelesen királyi nyilvántolták Károlyt, és mindenkit felszólítottak a bitorolt királyi, egyházi és nemesi jószágok kiszolgáltatására.

Hátra volt még Károly uralmának legitimálása és az addig vonakodó országnagyok meggyőzése. Ebben ismét a pápa, V. Kelemen (1305–1314) sietett az Anjou-ház segítségére legátusa, Gentilis bíboros útján, aki 1308 tavaszán érkezett az országba, és hol kérlelte, hol

fényes sorra meggyőzte Csák Mátét és a Kőszegieket, hogy okosabb meghódolniuk. A Szent Korona iránti általános vonzódáson azonban ő sem tudott úrrá lenni. Hiába koronázta meg 1309-ben Károlyt ő maga egy általa felszentelt új koronával a budai Nagybaldogasszony- (a mai Mátyás-) templomban, a „közvélemény”, ahogy maga írta, mindenben csak a bevált régihez ragaszkodott. Végül sikerült rábírnia Kán Lászlót, hogy a becses ereklyét kiszolgáltassa, és így 1310. augusztus 27-én „ünnepélyesen és örvendezve” megtarthatták Károly harmadik és utolsó, immár kétségbevonhatatlan érvényű koronázását. Az interregnum véget ért, az országnak volt törvényes, mindeki által elismert királya; csak az volt a kérdés, hogy az állam formális helyreállítását nyomon követi-e, vagy sem, a királyi hatalom helyreállítása.

Az ország újraegyesítése

Az új király eleinte megpróbált békében együtt uralkodni a tartományok uraival. Belőlük alakította meg „koalíciós” kormányát, gondosan mérlegelve, hogy senkit se bántson meg a tisztségek elosztásában, ami – tekintettel arra, hogy négyen is hozzászoktak már a nádori címhez – majdnem lehetetlen volt. Hosszabb távon a harcot különben sem lehetett elkerülni, mert Károly uralkodni akart a szó valódi értelmében, és kezdetől fogva ragaszkodott egyrészt a bitorolt királyi és egyházi javak és jövedelmek visszaszolgáltatásához, másrészt ahhoz, hogy a tartományurak ne kényszerítsék szolgálatukba – ami szokásuk volt – a területükön élő nemeseket.

A király először a legnyakasabb főúrral, Csák Mátéval került szembe, aki már a koronázáson is távollétével tüntetett, a követelések teljesítését pedig kereken megtagadta. 1311-ben a távozó Gentilis kiközösítette, a király megfosztotta tárnokmesteri méltóságától és ezzel kezdetét vette az ellenségeskedés, amely rövid megszakítással Máté haláláig, tíz éven át tartott. A hadszíntér egyelőre az északkeleti ország-részbe tevődött át, ahol a király egyik legodaadóbb híve, Aba Amadé épp ekkor vesztette életét egy Kassán kitört zavargásban. Károly ki akarta aknázni a lehetőséget, hogy Amadé tartományát felszámolja, mire a fiai Mátéhoz fordultak segítségért. Máté maga nem jelent meg, de hatalmas sereget küldött Kassa ostromára. Ezzel vívta meg Károly

első nagy ütközetét Kassától keletre, Rozgonynál 1312. június 15-én. A kortárs szerint „a tatárok ideje óta” nem folyt ilyen kemény csata az országban, „és jóllehet a király oldalán többen estek el, mégis a király nyerte el dicsőségesen a győzelmet”. A rozgonyi ütközet gyakran szerepel történelemkönyveinkben az oligarchák elleni küzdelem döntő fordulataként. Valójában csak annyit jelentett, hogy a királyság kiállta az első erőpróbát, a harc java még hátra volt.

Kévs időre volt szükség, hogy kiderüljön: Károly és az oligarchia „koalíciója” nem életképes. A Máté elleni háborúban a király a naggyoktól egyre kevesebb támogatást kapott. Helyettük főpapjaira kívánt támaszkodni, megújította a szövetséget osztrák unokatestvéivel és felvette az érintkezést János cseh királlyal, hogy Máté tartományát két tűz közé fogja. Az 1315-re tervezett hadjáratot azonban már nem tudta megindítani. Az 1314. augusztusi országgyűlésen a bárók nyíltan megtagadták tőle segítségüket, ami nyílt szakításhoz vezetett. A király valamennyiüket hűtlennek nyilvánította, megfosztotta őket méltóságaiktól és új kormányzati tisztségviselőket nevezett ki. 1315 tavaszán a fenyegetett Budáról Temesvárra helyezte át székhelyét, hogy onnan vegye fel az elejét dobott kesztyűt. A királyság nagy próbatétele megkezdődött.

A következő évek sikorsorozatát nem könnyű megmagyarázni, hiszen a király szinte az egész országgal szemben állt. Egyetlen biztos bázisa volt, az 1311-ben meghalt Csák Ugrin délvideki tartománya, első híveinek zöme is innen származott. Számíthatott egyelőre a főpapságra is, ezen kívül azonban csak a kisszámú városi polgárság és a minden felől hozzá menekülő nemesek odaadásában reménykedhetett. Úgy látszik, hogy végül is több körülmény döntötte el a győzelmet. Egyfelől a nagyok többsége nem vállalkozott nyílt lázadásra a koronás király ellen. Ezért nem is fogtak össze ellene, hanem hagyták, hogy egyenként semmisítse meg őket. Másfelől minden egyes győzelem növelte a király presztízsét és új meg új híveket vonzott a táborába. Végül, bár nem volt döntő tényező, nem lebecsülendő az a segítség sem, amelyet a Habsburg-hercegektől kapott.

Károly elsőként 1316 tavaszán Kőszegi János, az ifjabb Henrik bán örököse ellen indult. Már ez alkalommal kitűnt, hogy a látszólag szilárd tartományurások némelyike milyen gyenge lábakon áll. Mivel helyt a király megjelent a színen, János tartománya – Baranya, Somogy és Tolna – hetek alatt összeomlott. A nemesség szabadítóként üdvözöl-

te Károlyt, számos vármagy kardcsapás nélkül hozzá pártolt, az ellenálló erősségeket pedig a megrősödött királyi had egymás után megvívta. 1317 elején a keleti tartományurak kerültek sorra. A király egyik vezére, Debreceni Dózsa Debreccennél megszalasztotta Borsa Kopasz nádort és szövetségeseit, egy másik sereg ezalatt Druget Fülöp és Ákos Mikcs vezetésével az északkeleti megyék várait foglalta el, végleg felmorzsolva Aba Amadé tartományának maradványait. Júniusban Károly is a Tiszántúltra érkezett és személyesen irányította Kopasz székhelyre, Adorján ostromát. A lázadó nádor a bihari erők mélyére, Solyomkő várába zárkózott, de kitéhették és vasra verve kísérték Károly színe elé. Erdély sorsa, ahol Kopasz veje, Mojs vezette az ellenállást, egyelőre függőben maradt.

A Borsák leverése után a király nyugatra vonult, és 1317. októberben osztrák segítséggel megostromolta Csák Mátétól Komáromot, mi alatti vezérei Visegrádot foglalták el. A komáromi táborban hódolatra járult eléje Kőszegi András, a Nyugat-Dunántúl ura, akit magyar és osztrák seregek fogtak szorítóba, hűséget fogadott és legtöbb várát átadta a király várnagyai kezébe. 1318 nyarán megkezdődött a háború Erdély uralmaért. Debreceni Dózsa, az újonnan kinevezett vajda Komlosvárra menet győzelemmel kezdte bevonulását, de Mojs, valamint Kán László fiai még évekig ellenálltak, és a tartomány végleges pacifikálását csak Dózsa utóda, Szécsényi Tamás hajtotta végre 1321-ben. Közben más királyi hadak Máté borsodi, hevesi, gömöri és nógrádi szövetségeseit semmisítették meg, elfoglalva Ákos István nádor fiainak mentisvárárt, Diósgyőrt (1319), majd Sirokot, Füleket és a vidék többi erődtímenyét (1320). A béke helyreállításához voltaképp már csak maga Csák Máté megtörése hiányzott, aki egyelőre szilárdan kézben tartotta a Vág-vidék több tucat sziklavárát. Mielőtt azonban Károly elszánta volna magát, hogy megtámadja, a véletlen megelőzte. 1321. márciusban Máté meghalt, és miután nem volt fia, országa megszűnt létezni. A király bevonuló hadai szinte ellenállásra sem találva vették birtokba a tartományt, székhelyét, Trencsént pedig nyáron a király maga kényszerítette megadásra. Utoljára, 1322-ben Szlavónia ügyei is rendeződtek. Ekkorra már itt is elesitultak a fegyverek, sőt pillanatnyilag a horvátországi háború is sikert hozott. 1323 nyarán Károly udvarával együtt visszaköltözött Temesvárról az ország szívébe, újonnan kiválasztott székhelyére, Visegrádra, ezzel is demonstrálva, hogy az uralomért folytatott évtizedes harcot befejezettek tekintni.

A királyság győzelme oly teljes volt, hogy hatalmának fenntartása a továbbiakban már kevés gondot okozott. A hajdani oligarchák zöme földönfutóvá vált, váraik a király és hívei kezében voltak, egyedül a Kőszegiek és a Babonicsok rendelkeztek még elég erővel ahhoz, hogy időnként bajt keverjenek. Szórványos lázadások (1326–1327, 1336–1339) után Károly az ő uralmuk maradványait is felszámolta.

A hatalom régi és új alapjai

A politikai rendszer, amelyet Károly a tartományuraságok romjain felépített, kivételesen szilárdnak bizonyult. Nemcsak ő merített belőle szokatlanul nagy hatalmat, hanem örökölte és megőrizte azt fia, Lajos is. Az uralomért vívott évtizedes harc, az ország földjének úgyszólván lépésről lépésre történt meghódítása nem volt hiábavaló: amilyen fadságos volt az uralmat megszerezni, olyan könnyű volt a továbbiakban megtartani, és a rendszer új épületén Lajos haláláig úgyszólván hajszálrepedések sem mutatkoztak.

Károly rendszerében a régi az újjal keveredett. A legfőbb újdonság és egyben a tartópillér, maga az új dinasztia volt. Lététől függött az egész építmény, és ez magyarázza 1382 utáni gyors összeomlását. Igaz, az Anjouk tudatosan hangsúlyozták házuknak az Árpádoktól való származását. Jogaikat nem az alattvalók választásából és a Szent Koronával történt felavatásukból eredeztették, hanem „szent emlékezetű kegyes őseik”, István és László királyok örökségének tekintették, amely, mint mondogatták, a „születés jogán” szállt rájuk. A két szent király nevét kapta a keresztiségben Károly másodszülető – gyermekkorban elhunyt –, illetve legkisebb fia, és a két uralkodóház szoros kapcsolatát jelentette meg az Anjouk címere is, amely egyik mezejében családi jelvényüket, a liliomot ábrázolta, a másikon az Árpád-ház vörös-ezüst vágásait.

Károly egyéb tekintetben is igyekezett a múlthoz kötődni. Programja, mint minden új rendszernek a középkorban, a „régí” rendűjújáépítése, „az ország jó állapotának helyreállítása” volt, bar hogy ebben IV. Béla, III. Béla, netán Szent István idejéhez kívánt-e alkalmaszkodni, az homályban maradt. Ennek ellenére mégis reformerré vált, mert a 13. század „jó állapotai” időközben annyira megváltoztak, hogy már nem lehetett – részben meg nem volt érdemes – helyreállítani

őket. Így az állam újjáépítése során nemcsak új arcok tűntek fel, hanem elkerülhetetlenül új ideológiák, új értékek, új intézmények is születtek, a régiék pedig gyakran a felismerhetetlenségig új külsőt öltöttek.

A legfontosabb változás természetesen a politikai vezető réteg teljes kicserélődése volt. A tartományurak helyett 1315-től fogva új emberek tűntek fel Károly kormányában, és mire az uralmat – saját kifejezésével élve – „teljesen megszerezte”, már kizárólag ők alkották az ország báróinak körét. A hatalom, amit a levert nagyurak elvesztettek, magától értetődően az ő kezükbe ment át: tisztségeik csakúgy, mint váraik és birtokaik. Ezáltal egy merőben új összetételű bárói rend született, amelynek tagjait önként vállalt hűség fűzte Károlyhoz és dinasztíájához, neki köszönhették felemelkedésüket, pozíciójukat és vagyonukat, sőt mindennek megtartása is végeredményben a dinasztia fennállásához volt kötve.

Az új arisztokrácia a pártalakulások hagyományos módján szerveződött. Legmegbecsültebb részét a legrégebb „párttagok” alkották: azok a nemesurak, akik már 1301-ben, Károly bejövetelekor a táborába álltak, és összes háborúját végigküzdötték. A király a győzelem után közülük választotta legfőbb támaszait. Szécsényi Tamást Erdély vajdájává tette, Ákos Mikcsit Szlavónia bánjává, Garai Pált macsói bánná, Nekcsei Demetert támokmesterré. Külföldi érdekek módon csak egy volt közöttük, a Nápolyból magával hozott Druget Fülöp, aki 1315-ben szepesi várnagyként kezdte meg pályafutását és 1327-ben az ország nádoraként és leggazdagabb földesuraként halt meg. Időközben utána jött Itáliából testvére, János a fiaival, s ők léptek Fülöp helyére. Megkapták a vagyonát, a nádorságot pedig 1342-ig egyhuzamban ők viselték. A belháború folyamán a kíséret egyre szaporodott, elsősorban olyan urakkal, akik annak idején kényszerből álltak valamely tartományúr szolgálatába, és most örömmel hagyták ott, mint Debrenceni Dózsa – utóbb vajda, majd nádor – a Borsákat, vagy Nagymartoni Pál – utóbb országbíró – a Kőszegieket.

A győzelem után feledésbe merült a 13. század végén kibontakozó rendi ideológia. Károly tetszését ez eleve nem is nyerhette el. Nápolyból ugyan kicsinyke kíséretet, de annál nagyobb öntudatot hozott magával, azt a tudatot, hogy országa népei fölött Isten kegyelméből „a hatalom teljességével” uralkodhat, ahogy szicíliai előde, II. Frigyes is tette, és királyi döntései nem képezhetik tárgyát az alattvalókkal folytatott alkudozásoknak. Kezdetben, amíg nem ült szilárdan a trónon, fanya-

logva tudomásul vette, hogy Magyarországon évről évre országgyűléseket szokás tartani, győzelme után azonban nem gyűlésezgetett többet. Gondjait ezentúl kizárólag tanácsosaival osztotta meg, ez a megszokás pedig a helyzetből fakadóan királyi diktátumot jelentett. „Teljhatalmat” ettől fogva sűrűn emlegette, rá hivatkozott olyankor is, amikor hívei iránti „különös kegyből” az ország törvényeivel, szokásaival elkenező döntést hozott, sőt egyes hívei körében még az a merész gondolat is felmerült, hogy „a király szava a törvény erejével bír”.

A királyság „teljhatalma”, amellyel döntéseit mindenkor és az ország egész területén végre tudta hajtani, nagyon is materiális alapon nyugodott: a tartományuraktól annak idején elhódított várokon és a hozzájuk tartozó uradalmakon. Károly halálakor már nem volt az országnak olyan zuga, ahol a királyi hatalom jelenlétét ne tette volna kézzelfoghatóvá valamely közeli erődtítmény, benne az általa vagy bárói által kinevezett várnaggyal. A harcok során az uradalmak legtöbbje gazdát cserélt, és az új gazda vagy maga az uralkodó lett, vagy uralmának egyik támasza. A zürzavaros idöket kevés Árpád-kori családiban vagy tudta túlélni, s idővel többnyire ezek urai is helyet kaptak az udvari arisztokráciában. Ennek zöme azonban új főúri dinasztiákból állt, amelyek az Anjouk szolgálatában szereztek birtokaikat. A korabeli birtokos társadalom élén a Lackfi családot találjuk hét váruadalommal és számos egyéb birtokkal, s mögöttük a szintén hatalmas vagyonú Újlakiak, Garaiak, Szécsényiek, Szécsiek, Mikcsfiak, Drugetek, Bebek, Cudarok és mások következtek. Mindazonáltal Károly magának tartotta meg a hódítások nagyobbik hányadát, s politikáját fia is követte, úgyhogy 1382 körül az ország váruadalmainak fele (kb. 150) még királyi birtoknak számított, a földterületnek 15–20%-ával. Helyreállt tehát a királyi földvagyonnak az Árpád-kor korai szakaszát jellemző hegemoniája, és ez a körülmény a dinasztíának megingathatatlan tekintélyt biztosított.

A ténynek elsősorban politikai, nem pedig – mint régebben gondolták – gazdasági szempontból volt jelentősége. Azáltal, hogy a király megbízható híveit állíthatta a várak élére, szilárdan kezében tartotta az egész ország feletti ellenőrzést, az uradalmak bevételei azonban nem a kincstárt gazdagították. Eleve elhibázott volna ebben a korban, amikor földesúri gazdálkodásról – legalábbis Magyarországon – még nemigen lehet beszélni, túlzott jelentőséget tulajdonítanunk a szorosan vett uradalmi (domaniális) jövedelmeknek. Az a pénz, amit egy uradalom

jobbágyaitól be lehetett hajtani, nem volt sokkal több, mint amit a vár fenntartása igényelt, meggazdagodni semmi esetre sem lehetett belőle. Ezért a 14. században, mint korábban is, az volt a szokás, hogy az a személy, akire az uralkodó *honorként*, vagyis hivatalként rábízta a vár vagy uradalom kormányzását, erre az időre haszonélvezetként megkapta a belőle származó jövedelmeket is, mind a parasztok adóját, mind az esetleges vámbevételeket vagy egyebeket. Mindezekkel belátása szerint rendelkezett, amíg hivatali ideje tartott, de belőlük kellett fedeznie „rezsiköltségeit” és saját embereinek eltartását. Ez utóbbi rendszerint hasonló módon történt: a *honor* birtokosa „ráültette” familiárisait az uradalom egyes falvaira, azaz azok jövedelmét fizetesképpen nekik utalta ki. A kormányzásnak ez a kezdetleges módja, a „hivatali hűbértokok” rendszere a hűbériség előtti korban sokfelé elterjedt volt Európában, de a pénzgazdálkodás fejlődésével fokozatosan háttérbe szorult. Nyugaton ekkortájt már kuriózumnak számított, és magyarországi megléte nyilván az itteni piaci viszonyok viszonylagos fejlettségével magyarázható.

Bármint vélekedünk is azonban eme rendszer korszerűségéről, annyi biztos, hogy a kormányzást egyszerűbbé tette, mert a gyakorlatban a bárói és ispáni méltóságokhoz kapcsolódott. A hivatalok és a velük járó honorbirtokok zöme mindig a királyi tanács vezető személyiségeinek jutott. A nádori és országbírói méltósággal mindenkor ispáni tisztiek és terjedelmes hivatali jószágok sora járt együtt, a vajdák az erdélyi, a bánok a szlavóniai, horvátországi és délvidéki várakat kapták meg tisztségül. A fennmaradó uradalmakat és ispánságokat az udvar többi hivatalviselői és előkelői igyekeztek megkaparintani, s előfordult persze, hogy a kisebbeknek már csak egy várnagság vagy még ennny sem jutott. Erdemes volt azonban küzdeni, mert még egy-egy ispánság is hatalmas vagyonnal és tekintéllyel járt: a pozsonyi, temesi vagy a vasi ispán szolgálati birtokainak mérete például a legnagyobb főúri vagyónokéval vetekedett. Ennek a kormányzati rendszernek volt a természetes következménye, hogy a legnagyobb honorok urai, a bárók társadalmi presztízse – magánvagyonuktól függetlenül – ekkoriban messze felülmúlta a leggazdagabb főnemesi familiák sarjait is.

Mivel a hatalom a király és bárói kezében összpontosult, az ország kormányzásának szálai az udvarban (*aula* vagy *curia*) futottak össze. Ezt azonban nem helyhez kötve kell elképzelniünk. A középkori uralkodók igen gyakran voltak úton, állandó székhelyüket hónapokra, esetleg

évekre is elhagyták, s ilyenkor rendszerint teljes kíséretük velük tartott. A leggyakrabban hadakozni mentek, de diplomáciai céllal is gyakran keltek útra, olykor pedig szórakozás, főleg a vadászat kedvéért keresték fel valamelyik vidéki rezidenciájukat. Az állandó székhely Visegrádon volt, ahol Károly a Fellegvár tövében fényes palotát emeltetett. Az Anjouk ide tertek mindig vissza útjaikról, és 1342 óta itt székelt a nádor bírósága is, ahol nemesek tömege intézte állandóan ügyes-bajos dolgaikat. 1347-ben Lajos a bíróságokkal együtt Budára költözött, de 1355-ben visszatért Visegrádra, és Buda csak Zsigmond alatt, 1406 táján vált végleg a királyság székhelyévé.

Az „üres ország” betelepülése

Az az ország, amelyet Károlynak a hosszú zűrzavar után újjá kellett szerveznie, nem sokban hasonlított hazájára, Itáliára. A nyugati kortársak elsősorban a náluk megszokottól elütő népsűrűséget érzékelték. „A királyság, nagysága miatt, valósággal üresnek látszik” – állapította meg egy francia domonkos szerzetes, aki 1308-ban beutazta Kelet-Európa országait. A látvány hasonló lehetett egy évszázad múlva is. Mantua fejedelmének követe, aki 1395-ben a magyar udvarban járt, jelentésében megemlítette, hogy Zágrábról Budára „végtelen erdősegetek át” vitt az útja, holott a Dunántúl már akkor is az ország legfejlettebb régiói közé tartozott. Ezek a határozatlan benyomások alighanem a valóságot tükrözték. Az ország népsűrűsége egyes becslések szerint 5–7 fő/km²-re tehető a 14. század elején, és 10 körül lehetett száz év múlva, az 1430-as években. Ugyanekkor Nyugat-Európa számos vidékén a Fekete Halál pusztítása után is e szám többszöröse maradt. A ritka népesség azonban jobban ellenállt a válságoknak. Igaz, a század nagy járványai a Kárpát-medencét sem kerültkék el, 1349-ben az ifjú királyné, 1359/60 telén számos országnagy halt meg pestisben. Arról azonban nincs tudomásunk, hogy egész vidékek néptelenedtek volna el, a másik nagy csapás, az éhínség pedig, úgy látszik, fel sem lépett erre felé.

Szintén Magyarország gazdasági peremhelyzetének tüneteként fogható fel, hogy míg nyugaton legkésőbb 1300 táján lezárult a belső telepítés korszaka és ezzel a külterjes fejlődés lehetősége, itt a 14–15. század folyamán – sőt néhol azon túl is – új meg új, addig lakatlan

tájakat ült meg a szaporodó lakosság. Az Anjou-kor kezdetén akadt még szűzföld bőven. A megtelepedés addig elért fokát a XXII. János adószedői által összeállított pápai tizedjegyzékek (1332–1337) tükrözik, amelyek csaknem teljes listáját adják az ország plébániáinak. Kiderül belőlük, hogy csupán az ország közepe – valamelyest túl a mai országhatáron – volt viszonylag sűrűn benépesítve, és hatalmas fehérb foltok terültek el mind Kelet-Magyarországon, mind a mai Szlovákiában. Az itteni ősréngetegek nagyrészt csak a 14. századtól fogva kerültek fejsze alá.

Az ekkor-meginduló, helyenként az újkong folytatódó nagyarányú bevándorlás más jellegű volt, mint a korábbiak. A Felvidéken a szervező munkát külföldi, elsősorban német vállalkozók, *soltészek* (Schultheiss) végezték, akik leszerződtek a magyar földesúrral egy-egy lakatlan terület benépesítésére, lakosokat toboroztak rá és megállapodtak a telepítés feltételeiben. A jövevények tartós, olykor tíz–húsz évi adómentességet kaptak, hogy megalapítsák falujukat és berendezkedjenek: kiirtásák az erdőt, a kapott telken felépítsék gazdaságukat és művelés alá vegyék a földet. Majdani szolgáltatásaik pontosan rögzítve voltak. Főleg pénzben, esetleg terményben kellett ezeket teljesíteniük, de robotról már nem volt szó, és „polgári” jogaik viszonylag széles körűek voltak, a cseh és lengyel területeken már elterjedt „német jog” telepítések liberális normáihoz igazodtak. A soltész is megtalálta számitását, mert a maga és leszármazói részére örökös adómentességet és más kiváltságokat kötött ki, többek között azt, hogy a falu örökös bírái maradjanak, akiknek a „kisebb” – nem főbenjáró – ügyekben joguk van ítélkezni és a bírságokat behajtani.

A „német jog” telepítések nyomán hamarosan megváltozott az északi országrész arculata. Olyan vidékeken, ahol korábban szinte egy lélek sem élt, irtásfalvak sokasága keletkezett, a lakatlan erdőségek benépesültek és gazdasági jelentőségre tettek szert. A középkor végére Szlovákia aránylag sűrűn lakott területté alakult. A jövevények között, a soltészekről eltekintve, aránylag kevés volt a német; a parasztiok északnyugaton főleg a szomszédos Morvaországból, északkeleten lengyel földről érkeztek, belőlük alakult ki a középkor végére a térség új etnikuma, a szlovák nép.

Hasonló telepítési folyamat ment végbe a keleti országrészben. A Kárpátalján az 1330-as évektől öltött nagyobb méreteket a ruén (orosz) bevándorlás, és ekkortól fogva lepték el a románság mind

nagyobb tömegei Erdélyt, a máramarosi erdőségeket és a Szörény felé eső végeket. A bevándorlók, akiket most már nemcsak királyi uradalmak fogadtak be, hanem egyre inkább világi és egyházi nagybirtokosok is, ekkoriban még csaknem kizárólag juhtenyésztéssel foglalkozó hegyi pásztorok voltak, akik saját előljáróik, *kenézeik* vezetésé alatt álltak. Azokon a vidékeken, ahol királyi fennhatóság alá kerültek, a kenézségből a 15. századra helyi kismemesség alakult ki, amely – szemben az orthodox hitű köznéppel – katolikus hitre tért és egyéb tekintetben is a magyar nemességhez hasonult.

A városiasodás korlátai

Mialatt a Nyugatot csapás csapást követve sújtotta, Kelet-Európa népei, mint látjuk, viszonylagos békében és nyugalomban gyarapodtak. Ennek azonban ára volt. Alig-alig „gyűrűzött be” a népesedési válság, ám ugyanebből az okból kevésse hatottak a fejlődés mozgatóerői is. A lemaradás legszembetűnőbb jele, hogy a városiasodás a 14–15. század folyamán megtorpant és egy aránylag kézdetleges szinten konzerválódott. Ezzel együtt kezdett kialakulni egy olyasfajta előnytelen munkamegosztás a két régió között, amelynek következményei majd az újkor folyamán mutatkoznak meg. Kelet-Európának ebben az a szerep jutott, hogy felvevőpiaca legyen a nyugatról érkező iparcikknek és luxusjavaknak, ezekért pedig mással nem tudott fizetni, mint mezőgazdasági termékekkel, elsősorban pedig – nemesfémmeel.

A városiasodás folyamata, amely európai viszonylatban későn, IV. Béla korában bontakozott ki, az Anjouk alatt még fellendülőben volt. Mind Károly, mind fia fontos jövedelemforrást láttak a királyi városokban, és következetesen igyekeztek szaporítani a számukat. A kiszemelt települést kiemelték mind az ispan, mind a királyi várnagy fennhatósága alól, királyi vagy királynéi tulajdonba vették, kiváltsággal ruházták fel és „szabadnak” nyilvánították, adója tehát ettől fogva nem a honorbirtokos bárót, hanem a kincstárt gazdagította. Az Anjou-kor végére már alig volt az országban népesebb királyi falu, amely ne nyerte volna el a „szabad városok” (*libera civitas*) vagy „szabad falvak” (*libera villa*) kiváltságos jogállását.

A kétféle elnevezés, bár eleinte nem használták következetesen, nagyjából megfelelt a magyar városok két jövedő típusának, a „fala-

zott” vagy „kulcsos” városoknak, és a nyílt mezőn fekvő, erődítetlen „mezővárosoknak”. „Igazi” városnak egyre inkább azt tekintették, amely nemcsak kiváltságokkal, hanem falakkal is meg van erősítve. Belőlük alakult ki a 15. századra a kisszámú *szabad királyi város* kiváltságos csoportja. Különleges státusz abban is kifejezésre jutott, hogy legfőbb bírójuk és feljebbviteli törvényszékük – minden más országlakostól eltérően – a 14. század folyamán általában, 1378-tól pedig végleg a tárnokmester ítélőszéke, az ún. tárnokszék volt, amelynek munkájában polgárok is részt vettek, és amely a későbbiekben mindinkább a városok külön jogrendszerre alapján ítéltkezett.

Magyarországon mindvégig a távolsági kereskedelem maradt a gazdagság elsődrendű forrása, és a két legrégebben, Székesfehérváron és Esztergomon kívül azok a települések váltak szabad királyi városná, amelyeknek földrajzi fekvése kedvező volt. Legtöbbjük az országba vezető fő kereskedelmi útvonalak bejáratát ellenőrizte: a Velence felőlit Zágráb, az ausztriai Sopron és Pozsony, a Cseh- és Morvaországból jövőt Nagyszombat, a lengyel- és oroszországi Bártfa, Eperjes, Lőcse és Késmárk, a fekete-tengeri a Déli-Kárpátok két átjárójánál fekvő Brassó és Nagyszében. Mindezek az utak Budán futottak össze, amely a 14. század elejétől „az ország közepe”, legfontosabb városa lett. Az odavezető utakon Kassa, Győr és Kolozsvár volt a három legjelentősebb csomópont. Később a városok eme csoportjához számították Szegedet is, jóllehet városfalakat sohasem kapott.

A kiválasztott települések fejlődését gazdasági előjogok voltak hivatva elősegíteni. Kereskedőik vámmentesen közlekedhettek egy-egy országrészben, kivétel esetében az ország egész területén, központjukban a szokásos hetipiacokon kívül évente egy vagy több országos vásárt, „sokadalmat” tarthattak; végül Buda, Kassa és később más városok is megkapták az ún. árumegállító jogot, vagyis azt a kiváltságot, hogy az áthaladó kül- és belföldi kereskedők kötelesek voltak árukészletüket a város piacán vételre felkínálni, aminek célja a tranzitkereskedelem hasznának megcsapolása volt. A városok vezető rétege a 14. század második felétől mindinkább jómódú kereskedő dinasztiákból állt, amelyek – már csak német származásuknál fogva is – szoros kapcsolatokat tartottak fenn a délnémet városok kereskedő- és bankházaival.

„Igazi” városá csak a királyi birtokban lévő település válhatott. Volt több fontos kereskedelmi csomópont – például egyes püspöki

székhelyek (Nagyvárad, Pécs stb.) –, amely önkormányzattal és városi kiváltságokkal vagy egyáltalán nem, vagy csak igen korlátozottan rendelkezett, tehát a szó európai értelmében nem volt városnak tekintendő, és lakosainak jogállása inkább a jobbágyokéhoz volt hasonló. A magyarországi városhálózat azonban még az utóbbiak beszámításával is feltűnő hézagokat mutatott. Megyényi területeken, mint pl. Zalában és Somogyban, nem találunk egyetlen várost sem ebben az időben, és még feltűnőbbben szegény volt városias településekben az ország keleti fele, kivált az Alföld.

Az Anjou-királyok tucajával osztogatták a városi kiváltságokat a fejlesztésre kiszemelt településeknek, ámde a hátrányos gazdasági adottságokon semmiféle királyi privilégium nem volt képes változtatni. A városi rend gazdasági és politikai erőtlensége a késő középkortól kezdve meghatározta a magyar társadalom egészének arculatát. A tájárás korában meginduló nagyarányú átalakulás eredményeként – mint majd látni fogjuk – a népesség a 14. század derekára két, szinte kasszyszerűen elkülönülő kategóriára vált szét: nemcesekre és jobbágyokra. A társadalomnak ebben a szerkezetében a kisszámú polgárság – eltérően a fejlettebb európai országoktól – mindvégig járulékos, idegen és jelentéktelen tényezőként kapott csak helyet.